

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת מטות מסעי, תשס"ט
מספר 818מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על היאחזות השבטים בעבר הירדן

לקראת סוף ספר במדבר, מפרק כז:יב, באות כמה השלמות לעניינים שבאו קודם לכן בתורה: מינוי יורש למשה (כז:יב-כג) לאחר גזרת מיתתו (כ:יב); פרשת המוספים (פרקים כח-כט) המפרטת את הנאמר בפרשת המועדות "וְהִקְרַבְתֶּם אִשָּׁה לָהּ" (ויק' כג:ח, כה, כז, לו);¹ נקמה במדיין (ל"א) כהשלמה לצינוי ולסיבתו (כה:טו-יח). הצינוי על ערי לוויים בתוך השבטים (לה:א-ח) מפרט את הצו שניתן להם קודם לכן: "וּבְתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יִנְחָלוּ נַחֲלָה" (יח:כג-כד). דין ערי המקלט (לה:ט-לד) מפרט את מקום ניסת הרוצח "וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה" (שמ' כא:יג), והפרק האחרון (ל"ו) פותר בעיה שנוצרה בעקבות חוק בנות צלפחד (כז:א-יא).

בתוך אלה, הנחלת עבר הירדן המזרחי לשני שבטים וחצי (ל"ב) משלימה את כיבושו מידי שני מלכי האמורי (כא:כא-לה). כיבוש זה לא תאם את התכנית הראשונית, דהיינו שיוצאי מצרים יכבשו את ארץ כנען מצד דרום, בעלותם דרך הנגב אל הר חברון,² כדי שינחלו תחילה את ארץ ישראל המערבית, שבה עיקר קדושת הארץ.³ ויוכיח חזון יחזקאל (מז:יג-מח:כט), שלפיו גבולות הייעוד הם "עד הנהר הגדול נהר פרת" (דב' א:ז) והם כוללים את עבר הירדן המזרחי ואת המדבר מזרחה לו. למה הם נועדו? לפתרון רומזת סוף נבואת עובדיה (א:יט) "וירשו הנגב את הר עשו... ובנימין את הגלעד", כלומר שבטי ארץ כנען בהתרחבותם יתפשטו לשטחי עבר הירדן. כך יישאר הכלל שכל שבט צמוד אל עיקר הקדושה שבצד המערבי.

עתה נשאל: כאשר בתום 40 שנות נדודים הגיעו ישראל לבסוף אל עבר הירדן ונאלצו לכבוש שם שטח של האמורים כדי להתקרב דרכו אל ארץ כנען (המערבית), מה סבר משה לעשות באותו שטח? הלוא האמורי משבעת העממים הוא, שישראל נצטוו להורישם.⁴ האם להשאיר את השטח כשטח כיבוש ריק מתושבים, עד אשר ירבו השבטים ויפרצו שם? הלא שטחים ריקים מתושבים מזמינים פולשים. אולי חשב משה שמיד אחרי כיבוש כנען יקבעו השבטים לעצמם שטחי מרעה ושטחי עבודה חקלאית בעבר הירדן?

אולי משום כך לא העזו בני ראובן וגד לבקש לעצמם במפורש את שטחי הגלעד אלא רמזו "ארץ מקנה היא ולעבדיך מקנה" (לב:ד). בוודאי הבין משה את הרמז אך עשה עצמו כלא נרמז. וכשנאלצו שני השבטים לומר את בקשתם במפורש (שם ה), התנגד משה בתוקף ובכעס רב.

בדברי תשובתו אליהם אין משה מעלה את הטענות ששיערנו כאן, דהיינו שעבר הירדן נחשב ארץ טמאה, שכן נימוק זה לא ירשים את השבטים בעלי הגישה החומרנית, שבמשך הדיון יקדימו את רווחת המקנה לפני רווחת הטף (לב:טז) ויתהדרו שבכוחם ובעוצם ידם "הביאנם [את שאר השבטים] אל מקומם" (לב:יז).⁵ לא טיעון דתי יטען משה אלא טיעון חברתי-לאומי שציג את שני השבטים כחסרי סולידריות עם שאר השבטים: הלא כל

¹ לשון זה אינו נאמר על השבת שבויקרא כג:ג, כיוון שאין מוספה כמוספי המועדים, אלא הוא בכפולת עולת התמיד (זכר לכפולת המן). אכן, בסיכום פרשת המועדות נאמר "מלבד שבתת ה'" (שם, לח).

² לדרך זו שלח משה את המרגלים (יג:יז).

³ כדברי העדה אל שבטי עבר הירדן: "ואך אם טמאה ארץ אחזתכם" (יה' כב:יט). וראו ספרי זוטא ה, ב, עמ' 228; במדבר רבה ז, ח; ולהלן הערה 13.

⁴ שמא יחזירו את השטח למואבים, שמהם כבשו האמורים? על כך יענה השופט יפתח לאחר הרבה דורות (יא:כג-כד). ועוד: הלוא זה עתה התנכלו להם המואבים, בשליחת קוסם לקללם ובשליחת בנותיהם להחטיאם (כב:כה).

⁵ בתשובתו אליהם תיקנם משה: "וְעֵבֶר לָכֶם כָּל-חַלּוּץ אֶת-הַיַּרְדֵּן לְפָנֵי ה' עַד הוֹרִישוּ אֶת-אֶיְבֹי מִפְּנֵי" (כא), דהיינו בלשון שמשא מדבר. וראו נ' ליבוביץ, עיונים בספר במדבר, ירושלים תשנ"ו, 355-360.

השבטים יחד כבשו את עבר הירדן, וכיצד יזכו בו שני שבטים בלי לעזור לשאר השבטים בהמשך הכיבוש? ובלשון הכתוב: "הֲאֵחֵיכֶם יָבֹאוּ לְמִלְחָמָה וְאַתֶּם תֵּשְׁבוּ פֹה" (לב:ו)? יתרה מזו – משה משווה את יזמת שני השבטים לחטא המרגלים. שאר השבטים יחדשו שמניעם פחד ופחד זה עלול להדביק את כל העם, והדמורליזציה תסכל את כיבוש כנען (לב:ז-ט).

כדי לבטל חשש זה ואת טיעון חוסר הסולידריות מציעים עתה גד וראובן שיעברו וישתתפו בכיבוש כנען עם כל ישראל, ורק לאחר השלמת הכיבוש ישובו לעבר הירדן, אל מקניהם ונשותיהם שנשארו שם בערי המבצר. אדרבא, הם מציעים ש"נְחַלְץ חַשְׁמִים לְפָנֵינוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (יז); הם ישמשו חיל חלוץ, מעין יחידה נבחרת לפני המחנה כיוון שאינם מטופלים וטורודים במשפחה וברכוש כשאר השבטים.

האם רק עתה מציעים בני גד וראובן את הצעת הפשרה כדי לגבור על סירוב משה, או שמא זאת הייתה זו כוונתם הראשונית, אלא שלא הספיקו לפרט זאת או ראו זאת כמוכרן מאליו? ומצד הבנת הטקסט, באמרם בתחילה "אל תעבירו את הירדן" (ה), התכוונו לומר 'לא את כולנו', או שמא כיוונו לומר 'אל תעביר את משפחותינו ורכושנו', דהיינו 'אל תעבירו לישיבת קבע'.

הדברים ידועים, וחז"ל אמרו שבני גד וראובן "חיבבו ממונם יותר מן הנפשות" (במדבר רבה, סוף כב), בהקדימם את גדרות הצאן למקנה לפני הערים לטף. משה בתשובה להצעת הפשרה שלהם מתקן זאת: "בנו לכם ערים לטפכם וגדרות לצאנכם" (כד), והם בתשובתם אליו לא רק מקבלים את תיקונו אלא אף נזכרים שגם נשים יש להם באמרם: "טפנו נשינו מקננו וכל בהמתנו" (כו). את התיקון משלים יהושע בהקדימו את הנשים: "נשיכם טפכם ומקניכם ישבו בארץ אשר נתן לכם משה בעבר הירדן" (יה' א:יד).

אחרי סיכום המשא ומתן בין משה לנציגי שני השבטים גד וראובן (כט-לב) מפתיע פסוק לג: "ויתן להם משה לבני גד ולבני ראובן ולחצי שבט מנשה בן יוסף את ממלכת סיוחן" וגו'. כאן משתמע פתאום שגם חצי שבט מנשה כלול בהסכם, אולם רק בהמשך הפרשה נשמע מה עניינם כאן. אחרי שפסוקים לד-לח מונים את הערים שבני גד ובני ראובן יקימו ויִישְׁבוּ, מספרים פסוקים לט-מ: "וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדוה ויורש את האמורי אשר בה. ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה וישב בה". פסוקים מא-מב החותמים את הפרק מוסיפים שגם משפחות יאיר ונבח משבט מנשה כבשו חלקים בבשן והתיישבו בהם.

יש מפרשנינו המייחסים למשה את היזמה לצרף את משפחות מנשה אל שני השבטים מיישבי עבר הירדן.⁶ אולם נראה שזאת הייתה יזמת העצמית של משפחות מנשה: הן כבשו לעצמן שטחים בגולן ובכשן⁷ מעבר לכיבושיהם של כל ישראל. לא כתוב מה הביאם לנהוג כך, ואין לנו אלא לשער. אפשר שמצוואת יעקב אבינו ליוסף (בר' מ"ח) ידעו שאיזור שכם מיועד להם לנחלה, כדברי יעקב שם: "ואני נתתי לך שכם, אחד על אחיך" (כב). כלומר העיר שכם שכבר נכבשה בידי בני יעקב (בר' ל"ד) תינתן ליוסף⁸ כחלק מיוחד בין האחים-השבטים. כיוון שההרים סביב שכם היו מיוערים וקשים לעיבוד חקלאי, כפי שעולה מהשיח בין יהושע לשבטי בית יוסף (יה' יז:יד-יח), הקדימו משפחות ממשנה וביקשו להן נחלה נוספת בעבר הירדן המזרחי.

סברה אחרת העלה הרב יואל בן-נון:⁹ שלושת השבטים – ראובן, גד ומנשה, קופחו בייחוסיהם ונדחו מבכורתם. כך ראובן בכור בני יעקב שאביו ביטל בכורתו (בר' מט:ג-ד), כך גד בנה הבכור של שפחת לאה (הבכירה שבנשות יעקב), וכך מנשה בכורו של יוסף, שיעקב בברכתו ביכר על פניו את אחיו הצעיר אפרים (בר' מח:יז-כ). אך נוכל להוסיף שיש בכך גם משום פיצוי לשבט מנשה: אמנם נדחה מכבוד הבכורה ומייחוסה, אך לעניין נחלה זכה לנחלת פי שניים של בכור,¹⁰ דהיינו שתי נחלות, מזה ומזה לירדן. כך עשוי להשתמע מתוך הפתיחה לתיאור נחלת מנשה ביהושע (יז:א-ב):

וַיְהִי הַגּוֹרֵל לְמִטָּה מְנַשֶּׁה כִּי-הוּא הָיָה אִישׁ מְלַחֵמָה וַיְהִי-לוֹ הַגּוֹלֵעַד וְהַבְּשָׁן. וַיְהִי לְבְנֵי מְנַשֶּׁה הַנּוֹתָרִים לְמִשְׁפַּחְתָּם לְבְנֵי אֲבִיעֶזֶר וְלְבְנֵי-חֶלֶק וְלְבְנֵי-אֲשִׁירָאֵל וְלְבְנֵי-שָׁכֶם וְלְבְנֵי-חֶפֶר וְלְבְנֵי שְׁמִידָע אֵלֶּה בְנֵי מְנַשֶּׁה בֶן-יוֹסֵף הַזְּכָרִים לְמִשְׁפַּחְתָּם.¹¹

פסוקים אלה טומנים עוד נימוק לכיבושי מכיר (ועוד משפחות מנשה) בבשן ובגלעד: הם היו אנשי מלחמה ולכן יצאו לכיבושים עצמאיים בהרי הבשן. ואין נימוק זה סותר או מבטל את הנימוקים העקרונתיים שהועלו. בעוד שני דברים שונה חצי מנשה שבעבר הירדן, משני שותפיו ראובן וגד:

⁶ ר"י אברבנאל: סיבה דמוגרפית. הנצי"ב: סיבה דתית.

⁷ אמנם, בפסוק לט נאמר "וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה", אך השם גלעד מסמן לעתים את עבר הירדן כולו, ולעתים רק חלק מרכזי או דרומי שבו; ראו ייבין וש"א לוינסטאם, ערך "גלעד" אנציקלופדיה מקראית ב, תשי"ד, עמ' 512-515.

⁸ ולא תינתן לשמעון ולוי שכבשו אותה (לד:כה) בשל הקללה שיעקב קיללם על כך לפני מותו (בר' מט:ה-ז).

⁹ דברים שבעל-פה. יש לייחל שהרב בן נון יפרסם את הדברים שאני מביא כאן רק את תוכנם הבסיסי. אני מודה לו על שהרשני לפרסם זאת.

¹⁰ על פי דברים כא:טו-יז, שאין לקפח בכור לידה מבכורתו. לפי דבה"א א:ה יש שלושה סוגים של בכורה; ואף אם בוכר אפרים על פני מנשה, אין זה חל בהכרח על כל סוגי הבכורה.

¹¹ בכיוון זה מפרשים כביאור חלופי ר' משה הדיין בפירושו "מנחה קטנה" (הודפס בנביאים ראשונים "דרך מסילה", פיורדא תר"ן) וא"ש הרטום ומ"צ סגל (ת"א תש"ך).

1. כיוון שמשפחות מנשה כבשו לעצמן ולבדן את אחוזתן בבשן, לא יהא משום חוסר סולידריות אם לא ישתתפו עם שאר ישראל בכיבוש כנען, וגם לא יהא בכך משום החלשת המורל. אדרבה, הם היו דוגמה ומופת של יזמה וגבורה. אף על פי כן כללם משה בהסכם בני גד וראובן.

2. נחלת מנשה בעבר הירדן, בעיקר חלקו שבגולן ובבשן, באמת איננה "ארץ טמאה". שלא כנהר הירדן שמדרום לכנרת יובלי הירדן מצפון לה אינם גבול טבעי, והגולן והגליל הם יחידה גיאוגרפית אחת. תחום ארץ ישראל שבחזון יחזקאל כולל את הבשן והגולן (מז:טו-יח).¹² ואף על פי כן חויב ושותף גם חצי מנשה בתנאי של בני גד וראובן. ואכן ראוי שחצי מנשה השוכן בחלק המזרחי יעזור בכיבוש כנען שינחלו בה אחיהם, שאר משפחות מנשה.

מנחם בן ישר
מכללת אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

¹² אף שלפי משנה ביכורים א, י אין מביאים ביכורים מעבר הירדן, יש דעה בירושלמי ביכורים (א, ח, סד ע"ב) שמנחלת חצי מנשה שבעבר הירדן מביאים ביכורים.